

Materiálna kultúra banského mesta v stredoveku – príklad Banskej Štiavnice

JOZEF LABUDA

Abstrakt: Špecifikom výskumu banských regiónov sú také archeologické nálezy, ktoré sú typické pre tieto oblasti. Patria sem objekty technického charakteru – píngy, taviace pece, skúšobne rúd a pod. a rovnako sem patria ojedinelé nálezy – banícke nástroje, technická keramika a pod.

Kľúčové slová: Technický objekt a technická keramika – banícke nástroje – sídlisko – hrad.

Material Culture of a Mining Town in the Middle Ages – The Example of Banská Štiavnica

Abstract: During research into settlements and secular as well as sacred buildings in the mining environment, archaeologists sooner or later come across finds that have analogies exclusively in mining regions. This follows from the practical needs of the inhabitants, who worked with products associated with specific jobs such as the mining of ores, their testing, modification or smelting. In addition, mining communities kept extensive trade and cultural contacts with other, more distant mining regions.

Key words: Mining region – production facilities – mining tools – technical ceramic – numismatics.

Na konferencii v Bardejove (2006) som predniesol prednášku na tému o špecifickosti výskumu banského mesta v stredoveku. Téma dnešnej konferencie ma viedla k pokračovaniu úvahy o týchto faktoch a o osobitostiach prejavov života baníckej komunity. Jedným z týchto prejavov je totiž aj osobitosť materiálnej kultúry. Archeológ pri výskume sídliskových, technických, ale aj sakrálnych objektov v takomto prostredí sa skôr či neskôr stretne s nálezom, ktorý má svoje analógie výlučne v banskom regióne. Vyplývalo to z praktických potrieb obyvateľov, ktorí denne pracovali alebo používali produkty, viažuce sa k špecifickým profesiám, akými boli ťažba rúd, ich testovanie, úprava alebo zhutňovanie. Osobitosť v nálezovom fonde súvisí aj s tým, že banícke komunity mali čulé obchodné a kultúrne kontakty najmä so vzdialenými banskými regiónmi. V etape rozvinutej ťažby dochádzalo k rozsiahlej imigrácii, čo sa tiež odrazilo v prejave materiálnej kultúry.

Výrobné zariadenia

Väčšina banských sídiel bola založená v blízkom areáli ložiska. Sú však aj výnimky, napr. Banská Bystrica, keď si baníci postavili svoje domy aj niekoľko kilometrov od ťažobného revíru, a to predovšetkým kvôli výhodnosti dopravnej komunikácie. Keďže v 12. storočí si baníci v regióne Banskej Štiavnice stavali svoje prvé sídla v bezprostrednej blízkosti ložiska, rovnako si tu budovali aj technické zariadenia. K starším zisteniam o lokalizácii hutníckeho objektu z 13. storočia v historickom jadre na dnešnej ulici A. Kmeťa – výskum Š. Tóthovej v roku 1979 (Tóthová 1990) pribudol nález takéhoto predpokladaného objektu na Dolnej Ružovej ulici v roku 2003 (nepublikované nálezy J. Labudu). V bezprostrednej blízkosti domu č. 1 sa našlo väčšie množstvo hutníckej trosky, ktorého dnešná dispozícia je veľmi zaujímavá. Nachádza sa v nadloží žily Špitaler, ktorá tu prechádzala len niekoľko metrov a v 12.–14. storočí bola najbohatšou rudnou žilou. Oproti domu č. 1 na Dolnej Ružovej sa nachádza dom č. 1 na ulici Horná Ružová, v ktorého blízkosti sa uskutočnil v roku 2002 zisťovací archeologický výskum (nepublikované nálezy J. Labudu). Podľa stavebnej dispozície týchto domov, ale aj podľa sprievodných nálezov sa jednalo o objekty technického charakteru, ktoré súviseli s manipuláciou neďaleko ťaženej rudy.

V polovici 90. rokov 20. storočia sa zistili úpravnícke zariadenia na potoku Štiavnica pri stavbe benzínového čerpadla (halda šlichu), avšak nálezy zvyškov rudného mlyna sa tu

našli už v 70. rokoch 20. storočia a dnes sú v SBM (nepublikované nálezy SBM). Pomerne rozsiahle zariadenie tohto druhu muselo existovať aj v bezprostrednej blízkosti MPR, čo potvrdil nález šlichových hald pri stavbe domu č. 6a na ulici Dolná v roku 2003. Toto zariadenie zatiaľ nemožno datovať, pretože sa nezachyteli ďalšie sprievodné nálezy (nepublikované nálezy J. Labudu).

Za špecifické výrobné zariadenie možno považovať aj konštrukciu vrátku na budovanie šachty, čím sa mal dosiahnuť cieľ objavu žilného zrudnenia a následnej ťažby rudy. Išlo v podstate o formu prospekcie, zaiste v kombinácii virguly a priamej exploatacie. V súčasnosti takémuto útvaru – lievikovite poklesnutý terén – hovoríme pinga a pásu takýchto jám („kopírujúcich“ žilný pás) hovoríme pingové pole. To, že sa jedná o metódu prospekcie pri vyhľadávaní zrudnenia, potvrdil aj nedávny výskum lokality Staré mesto (Glanzenberg) v Banskej Štiavnici. Stredom lokality prebieha žila Bieber s pásom jasne viditeľných ping, ktoré boli predmetom výskumu a časť z nich patrila už do 13. storočia. To sa potvrdilo koncom 90. rokov 20. storočia. Rovnako boli skúmané pingy v blízkosti žily Špitaller, juhozápadne od opevnenia valu smerom k povrchovým dobývkam. Výskum ping na polohe Kostolík v roku 2004–2007 potvrdil predpoklad potreby získania nálezov pre ich správne datovanie. Skúmané pingy pochádzali z obdobia 15.–16. storočia, t. j., kedy trvalé osídlenie na lokalite končí a haldy ping prekryli už opustené a devastované zvyšky stredovekých objektov (Labuda 2007, 278).

Výber materiálnej kultúry

Preukázať špecifickosť banickej komunity od iných komunít, najmä remeselného charakteru, možno prostredníctvom určitých typov pracovných nástrojov a pozoruhodných nálezov vôbec. Niekedy je pri nich problém vysvetliť exaktný funkčný význam. Predložený výber nálezov v tomto príspevku nemožno považovať za konečný, ale ilustračný.

Obr. 1. Banská Štiavnica – Staré mesto. Banické želiezka 13.–14. storočia. Vyznačený tvar na testovanie rúd. Foto L. Lužina.
 Abb. 1 Banská Štiavnica – Staré mesto (Schemnitz – Altstadt). Bergeisen aus dem 13.-14. Jhdt. Markierte Form zum Testen von Erzen. Foto L. Lužina.

Obr. 2. Banská Štiavnica – Staré mesto. Kammerhof. Hore a dolu mufla so skúšobníckymi miskami. Foto K. Patschová.
 Abb. 2 Banská Štiavnica – Staré mesto (Schemnitz – Altstadt). Kammerhof. Rauf und runter Muffelofen mit Prüfschalen.
 Foto K. Patschová.

Banické železko a kladivko (obr. 1). Typický nástroj baníka, pracujúceho na povrchu i v podzemí. Stretáme sa s ním počas dlhej etapy ťažby z obdobia Keltov až po 19. storočie. Kedže ide o pracovný prostriedok každodennej potreby, exaktne určiť jeho datovanie bez sprievodných nálezov nie je možné. Dlhodobý výskum lokality Staré mesto umožnil predsa len určenie typologického vývinu banického železka. V prvom vývojovom štádiu, t.j. v 12.–13. storočí, používali železka bez otvoru na násadu. Išlo teda o tvar železného predmetu, jedna strana s obuchom, druhá strana zahrotená. Tento fakt použitia železka bez stredového otvoru potvrdzujú aj zobrazenia na erboch banských miest, napr. Banskej Štiavnice.

Koncom 13. storočia a od 14. storočia dominujú nálezy železok s otvorom pre uchytanie. Nemožno však jednoznačne uviesť, že s otvorom v strede. Tento bol totiž niekedy prerazený kováčom aj excentricky, nie presne v strede (vo viacerých sú otvory pre násadu – a to práve v období konca 13. storočia a priebehu 14. storočia – s malým otvorom). Pomocou železka s otvorom bola baníkom umožnená operatívna manipulácia pri ťažbe.

Lokalita Staré mesto v Banskej Štiavnici poskytla aj ďalší tvar banického železka – a to snáď zatiaľ bez analógií v Európe. Ide o nevelký tvar, ktorý použili pre testovanie odobratia vzorky rudy, nie dobývaním na povrchu alebo v podzemí (obr. 1, označené železko). Túto konštatáciu možno podoprieť aj lokalizáciou nálezu. Železko sa našlo počas výskumu SBM v roku 1982 v miestach, kde boli sprievodné nálezy dokazujúce skúšobnícke práce na získavanie poznatkov o kvalite dobývanej rudy. Išlo o časť kamenného žarova na drvenie rudy, trosku a skúšobnícke misky. Podobné tvary a typy banických železok pre skúšobnícke účely sa našli počas výskumu objektu Kammerhof (výskum PÚ Bratislava) v Banskej Štiavnici. Tieto sú dnes vystavené v expozícii baníctva v Kammerhofe, pričom ich na tento účel opätovne predurčuje nielen tvar, ale aj prostredie, v ktorom sa našli. Ako je známe, v zadných traktoch Kammerhofu sa nachádzali zariadenia pre testovanie rúd, a to už od 13. storočia. (Schönweitzová 1971, 93). V súvislosti s tvarom kladivka a železka nemožno nespomenúť uplatnenie týchto typov v symbolike. Všade na svete poznajú ľudia tvar prekríženej kladivka a železka ako symbol banického stavu, banickej práce. Je to logické, pretože to súvisí so spomínaným hlavným nástrojom baníkov a ich dlhodobým používaním. Dnes možno tieto symboly komplexne vnímať pri oslavách baníkov ako súčasť rovnošaty, uniformy, ustrojenia. Na začiatku sprievodov banským mestom prichádzajú baníci alebo baník, držiaci tieto nástroje.

Podobným spôsobom sa predmetom symbolického zobrazenia stal dnes typický predmet pre banícku uniformu (ako jeho súčasť) – banický fokoš. O jeho vývoji bola publikovaná krátka štúdia v Zborníku SBM XX (Labuda 2004). Dnes fokoš (česky „švancara“) predstavuje vychádzkovú palicu ku slávnostnej uniforme baníka. Palica má zvyčajne zakončenie v podobe bohato zdobenej a štylizovanej sekerky, na ktorej sú po oboch stranách zobrazené banické motívy. Pôvodne však fokoš predstavoval typický nástroj steigera, ktorý v podzemí kontroloval kvalitu výdrevy štôlna a zároveň tento praktický predmet plnil funkciu mernej dĺžky. Tieto fakty je potrebné uviesť z dôvodu, že v roku 1998 bol na Starom meste v Banskej Štiavnici počas archeologického výskumu objavený najstarší nález fokoša na svete. Doteraz sme poznali tieto predmety najmä zo Saska v Nemecku (16. storočie), fokoš z Banskej Štiavnice možno datovať podľa sprievodných nálezov do 14. storočia.

K ďalším druhom nálezov typických pre banický región patrí technická keramika. Toto špecifikum súvisí s množstvom a typologickým zastúpením, s akým sa stretáme s týmto druhom nálezov v banskom prostredí. Hoci technickú keramiku nájdeme aj v nebanskom prostredí, množstvo nálezov a sortiment tvarov sú typické pre banské regióny. Opätovným príkladom tohto faktu je Banská Štiavnica. Technickú keramiku nachádzame v tomto meste nielen na dvoch dlhodobo skúmaných lokalitách Komorského dvora – Kammerhofu (Labuda 1992) a Starého mesta (Labuda 2000), ale aj v záhradách domov, cestných komunikáciách či doslova pri každom „zakopnutí“ v tomto meste.

Zo stavebného komplexu Kammerhofu pochádza najbohatšie množstvo nálezov i sortimentu technickej keramiky 14.–19. storočia nielen na Slovensku, ale aj v Európe. Súvisí

to s lokalizovaním skúšobníckeho zariadenia lokálnej i centrálnej kráľovskej skúšobne na získavanie poznatkov a kontroly kvality drahých kovov v širšom regióne stredoslovenských banských miest. Pri vyhodnocovaní technickej keramiky je dôležitá spolupráca s mineralógom. Dokumentuje to nález tvaru veľkých grafitových nádob z Kammerhofu i blízkej Striebornej ulice. V roku 1986 sa tu našlo veľké množstvo týchto nádob, datovaných predbežne do 16.–18. storočia. Pomocou spolupráce s mineralógom a výsledkami jeho analýz sa podarilo zistiť, že tieto tvary sa používali na priamu výrobu striebra (Labuda 1991, obr. 2).

Zastúpenie a množstvo skúšobných misiek, téglíkov či mufiel na ďalších lokalitách (Banská Štiavnica-MPR, Staré mesto, Štiavnické Bane-Horná Roveň, Ilija-Sitno) svedčia o permanentnej manipulácii s drahými a farebnými kovmi 13.–17. storočia. Tu treba upozorniť na možný omyl interpretácie valcovitého tvaru hrubostennej keramiky s funkciou strešnej krytiny. Táto býva niekedy považovaná za mufflu (obr. 2, vyznačený nález). Muffla (z nemeckého slova die Muffel) je prenosná hlinená keramická vložka do skúšobníckej pece. Má polovalcovitý tvar, z jednej strany je otvorená pre napĺňanie. V peci sa muffla obsypala rozžeraveným uhlím, čím sa malo zabrániť padaniu sadzí a popola do skúšanej vzorky. Muffla býva niekedy zamieňaná s obvyčajným valcovitým tvarom strešnej krytiny, pretože nemá vždy bočné prieduchy.

Pri výskume sídliskových objektov v banských regiónoch sa vo veľkom množstve možno stretnúť s početnými nálezmi trosky. Tento druh nálezu poznáme, pochopiteľne, aj z nebanškého prostredia, ale čo do množstva, je typický pre banské prostredie. Aj pri tomto druhu nálezu je nutná spolupráca s mineralógom a technikom v oblasti hutníctva. Bez tejto spolupráce nemožno exaktne určiť, či sa jedná o kováčsku alebo hutnícku trosku, resp. s akým druhom drahého či farebného kovu sa v lokalite manipulovalo.

V roku 2005 bol v lokalite Staré mesto objavený andezitový kameň kruhového tvaru (Ø 80 cm) so stredovým otvorom. Nemal ryhy po mletí a používaní, teda by sme ho mohli považovať za polovicu zariadenia – mlyna na mletie obilia. V banskom prostredí, v sprievode nálezov technickej keramiky, trosky a pod. ho možno charakterizovať ako súčasť zariadenia na drvenie rudy. Aj samotný objekt, v ktorom sa našiel, možno považovať za dom skúšača rúd z 13.–14. storočia. Vzhľadom na významné postavenie lokality v tom čase – ako sídla kráľovského úradníka, ktorému odovzdali ťažiar daň v podobe rudy – nemožno prítomnosť kráľovského skúšača rúd v tomto prostredí vylúčiť.

Osobitosť a zaujímavosť výskumu banského regiónu zdôrazňujú nálezy napr. numizmatického charakteru. V profitujúcom banskom regióne sa stretáme s mincami, počítacími žetónmi, pochádzajúcimi z viacerých štátov, ilustrujúc bohaté obchodné kontakty. V prípade Starého mesta sú to najmä Čechy, Rakúsko, Byzancia, Lombardia či Francúzsko. Zaujímavým poznatkom je razba špecifickej medaily z olova, ktorá má na averze tvar slnka a na reverze orlicu. Podľa pôvodnej interpretácie numizmatika J. Hunku z AÚ SAV v Nitre sa jednalo o miestnu razbu významného predstaviteľa v baníctve, ktorý si nechal vyraziť túto medailu pri nejakej osobitej a významnej príležitosti (Hunka–Labuda 1990). V súčasnosti však autor tento nález – po prehodnotení a získaní analógií v Jihlave – považuje za banskú známku, ktorá mohla slúžiť ako forma registrácie pracovnej činnosti baníka (nepublikovaná prednáška J. Hunku na konferencii Argentifodina 2008 v Banskej Štiavnici).

Záver

Materiálna kultúra, popri technických objektoch, najlepšie dokumentuje špecifickosť archeologického výskumu banského regiónu. Predložený výber faktov je len ilustráciou pre podloženie tejto skutočnosti a istým upozornením pre archeológa, čo môže očakávať pri výskume baníckej lokality. Keď má k dispozícii patričné archívne pramene – v prípade Banskej Štiavnice je ich absencia určitým deficitom – riziko prekvapenia pre interpretáciu sa znižuje. Pri výskume v tomto prostredí však musí očakávať stále nové prekvapenia.

Literatúra

- LABUDA, J., 1991: Technická keramika z archeologického výskumu Komorského dvora v Banskej Štiavnici. In: ZbSBM XV, 217–241.
- 1992: Materiálna kultúra z výskumu Kammerhofu v Banskej Štiavnici, SlArch XL, 135–164.
- 2000: Pozoruhodné nálezy zo Starého mesta v Banskej Štiavnici, AH 25, 7–24.
- 2004: Najstarší nález banického fokoša zo Starého mesta v Banskej Štiavnici, ZbSBM XX, 7–12.
- 2007: O výskume „jednej pingy“ na žile Bieber v Banskej Štiavnici (2005–2007). In: Stríbrná Jihlava 2007. Archeologické výskumy na Vysočině, supl. 1, 278–281. Jihlava.
- LABUDA, J.–HUNKA, J., 1990: Nález „žetónov“ v Banskej Štiavnici, Slovenská numizmatika XI, 268–273.
- SCHONWEITZOVÁ, Š., 1971: Komorský dvor v Banskej Štiavnici, Vlastivedný časopis 20, č. 2, 92–93.
- TÓTHOVÁ, Š., 1990: Výsledky archeologického výskumu v Banskej Štiavnici. In: Zborník Banské mestá na Slovensku, 50–65. Martin.

Zusammenfassung

Die Sachkultur der Bergbaustadt im Mittelalter am Beispiel Banská Štiavnica (Schemnitz) Auswahl der Sachkultur

Das Spezifikum von Bergbaugemeinschaften gegenüber anderen Gemeinschaften – insbesondere handwerklichen Charakters – lässt sich aufzeigen anhand gewisser Typen von Arbeitsgeräten und durch bemerkenswerte Funde überhaupt. Manchmal besteht bei ihnen das Problem, die genaue Funktionsbedeutung darzulegen. Die in diesem Beitrag vorgelegte Fundauswahl kann nicht als endgültige, sondern als illustrative Auswahl bezeichnet werden.

Bergeisen und Schlägel (Abb. 1). Das typische Gerät des Bergmanns im Unter- und Übertagebau.

Wir begegnen ihm während der langen Abbauetappe ab der Etappe der Kelten bis zum 19. Jahrhundert. Da es sich dabei um ein Arbeitsmittel des alltäglichen Gebrauchs handelt, ist ohne Begleitfunde keine genaue Datierung möglich. Die Langzeitgrabung an der Fundstätte Staré Mesto (Altstadt) macht es dennoch möglich, die typologische Entwicklung des Bergeisens zu bestimmen. Im ersten Entwicklungsstadium, d.h. im 12.–13. Jhd. wurden Eisen benutzt, die kein Loch für einen Stiel besaßen. Es handelt sich demnach um einen Gegenstand aus Eisen, dessen eine Seite einen Stößel hat und die andere Seite zugespitzt ist.

Ende des 13. und seit dem 14. Jahrhundert dominieren Funde von Eisen mit einem Loch zum Festhalten. Jedoch lässt sich nicht eindeutig sagen, ob mit einem Loch in der Mitte. Dieses wurde von dem Schmied nämlich manchmal auch außermittig durchstoßen (in mehreren gibt es Stiellöcher – und zwar gerade in der Zeit von Ende 13.–Verlauf 14. Jahrhundert ein kleines Loch). Mithilfe eines Eisens mit Loch wurde dem Bergmann eine operative Handhabung beim Abbau ermöglicht.

Der Fundort Staré mesto (Altstadt) in Banská Štiavnica (Schemnitz) lieferte auch eine weitere Bergeisenform – und zwar einstweilen in Europa wohl ohne Analogie. Dabei handelt es sich um eine kleine Form, die zur Entnahme von Erzproben und nicht zum ober- oder unterirdischen Abbau von Erzen benutzt wurden (Abb. 1, markiertes Eisen). Diese Feststellung lässt sich auch durch die Lokalisierung des Fundes stützen. Das Eisen wurde im Jahr 1982 während einer Grabung des Slowakischen Bergbaumuseums an Stellen gefunden, an denen solche Begleitfunde vorkamen, welche Versuchsarbeiten belegen, die auf die Erlangung von Kenntnissen über die Qualität des abgebauten Erzes ausgerichtet waren.

Auf ähnliche Art und Weise wurde ein heute für die Knappeneinheit typischer Gegenstand (als ihr Bestandteil) zu einem Gegenstand der symbolischen Darstellung, und zwar das Berghäckel (slowakisch Fokoš, tschechisch Švancara). Heute stellt das Berghäckel den Gehstock zur Festuniform eines Bergmanns dar. Ursprünglich war es jedoch das typische Werkzeug eines Steigers, der die Qualität der Stollenschalung unter Tage kontrollierte, wobei dieser praktische Gegenstand zugleich auch zur Längenmessung diente. Diese Fakten bedürfen deshalb der Erwähnung, da 1998 in Banská Štiavnica-Staré Mesto während einer archäologischen Grabung der älteste Fund eines Berghäckels entdeckt wurde. Bisher kannten wir diese Gegenstände besonders aus Sachsen (16. Jahrhundert), das Berghäckel aus Banská Štiavnica kann anhand der Begleitfunde in das 14. Jahrhundert datiert werden.

Zu den weiteren, für eine Bergbauregion typischen Funden zählt technische Keramik. Dieses Spezifikum in den Funden hängt mit der Fülle und der typologischen Zusammensetzung zusammen, der wir mit dieser Art von Funden in einer Bergba Umgebung begegnen. Obwohl man auch in bergaufreien Umgebungen technischer Keramik begegnet, ist die Fülle der Funde und das Formensortiment für Bergbauregionen typisch.

Aus dem Baukomplex Kammerhof stammt die größte Fülle an Funden und das größte Sortiment technischer Keramik aus dem 14.–19. Jahrhundert nicht nur für die Slowakei, sondern auch für Europa. Das hängt mit der Lokalisierung einer Versuchsanstalt der lokalen und zentralen königlichen Prüfstelle zur Erlangung von Erkenntnissen und zur Durchführung von Qualitätskontrollen bzgl. Edelmetallen in der weiteren Region mittelslowakischer Bergbaustädte zusammen. Das Vorkommen und die Fülle von Prüfschalen, Prüftiegel, bzw. Muffelöfen an weiteren Fundorten (Banská Štiavnica – städt. Denkmalschutzgebiet, Staré mesto, Štiavnické Bane–Horná Roveň, Ilija–Sitno) bezeugt einen permanenten Umgang mit Edel- und Buntmetallen im 13.–17. Jahrhundert. Hier muss auf einen möglichen Irrtum in der Interpretation zylinderförmiger grobwandiger Keramik mit der Funktion von Dacheindeckungen aufmerksam gemacht werden. Diese werden manchmal als Muffel angesehen (Abb. 2, markierter Fund).